

D. Lisowski

Jitka Balcarová

„Práce šlechtí!“

Sudetoněmecká
dobrovolná pracovní služba
v meziválečném
Československu

Warum
arbeitest du nicht dabei!

KAROLINUM

Ordnung bei & Gledursingun & B. d. d. ind. 110

„PRÁCE ŠLECHTÍ!“

SUDETONEMECKÁ DOBROVOLNÁ PRACOVNÍ SLUŽBA
V MEZIVÁLEČNÉM ČESKOSLOVENSKU

Jitka Balcarová

Recenzenti:

prof. PhDr. Eduard Kubů, CSc.

PhDr. Barbora Štolleová, Ph.D.

Na obálce: Agitace Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby (SFAD) v dobovém tisku (1938) s vyobrazením rasově typizovaného árijského člena pracovní služby (*Arbeitsmann*), rýcí lopaty jako typického pracovního náčiní pracovní služby, s na pozadí vyobrazenými znaky dvou nacionálních „obranných“ spolků *Bund der Deutschen* a *Deutscher Turnverband*, které pracovní službu německé menšiny v meziválečném ČSR organizovaly. Zdroj: *Der Sudetendeutsche*, Nr. 17, (4. 5. 1938), s. 8.

Motivy na zadní straně obálky: Motto pracovní služby „Arbeit adelt!“ – „Práce šlechtí!“
Zdroj: Hermann Kretzschmann – Fritz Eder, *Der Reichsarbeitsdienst in Wort und Bild*, Berlin 1936, v zadní části knihy – nestránkováno; Doplňky pracovní uniformy účastníků SFAD 1937. Zdroj: Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Abteilung V – Nachlässe und Sammlungen: Sudetendeutsches Archiv, fond: RAD, SFAD, IV, 1937.

Vydala Univerzita Karlova

Nakladatelství Karolinum

Praha 2021

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání 2., opravené a rozšířené, v Karolinu 1.

© Univerzita Karlova, 2021

© Jitka Balcarová, 2021

Odborná kniha vznikla na základě institucionální podpory dlouhodobého koncepčního rozvoje výzkumné organizace Národního památkového ústavu poskytované Ministerstvem kultury ČR.

ISBN 978-80-246-4681-7

ISBN 978-80-246-4699-2 (pdf)

Univerzita Karlova
Nakladatelství Karolinum

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

Obsah

Poděkování	7
Předmluva – Porozumění dějinnému kontextu	9
1. Úvod	21
1.1 Vymezení tématu a cíle práce	21
1.2 Stav výzkumu, literatura a prameny	25
1.3 Metody	36
2. Idea (dobrovolné) pracovní služby	39
2.1 Terminologické vymezení	42
2.1.1 <i>Arbeitsdienst</i> – pracovní služba: změna pojetí hodnoty práce	47
2.1.2 <i>Deutsche Volksgemeinschaft</i> – německé nacionální společenství: cíl pracovní služby	51
2.1.3 <i>Arbeit</i> – práce: smysl života	62
2.1.4 <i>Arbeitsdienstführer</i> – vůdce pracovní služby: vzor mužského ideálu	76
2.1.5 <i>Arbeitsmann</i> – muž práce: nový typ německého člověka	83
2.1.6 <i>Arbeitslager</i> – pracovní tábor: živý předobraz <i>Volksgemeinschaft</i>	86
2.1.7 <i>Kameradschaft</i> – kamarádství: zákon pracovní služby	93
2.2 Pracovní služba a její hospodářsko-sociální interpretace jako protikrizového nástroje	96
2.3 Pracovní služba a její pedagogická interpretace jako nástroje politické indoktrinace a výchovy	100
3. Hospodářská krize třicátých let v ČSR – zdroj zesílení antiliberálních tendencí	110
3.1 Korporatismus: řešení hospodářské krize	112
3.2 Nezaměstnanost mládeže: nový socio-hospodářský jev	124

3.3 <i>Sudetendeutsche Volkshilfe</i> – Sudetoněmecká nacionální lidová pomoc: sociálně podpůrný svépomocný projekt	130
4. Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba v ČSR	146
4.1 Ideové zdroje a programové cíle	146
4.2 Organizace: výstavba, vývoj, financování a aktéři	160
4.2.1 Hnutí pracovních táborů	188
4.2.2 Pracovní služba pro ženy a dívky	225
4.3 Využití pracovního potenciálu	232
4.3.1 Osídlování: návrat k německé podstatě	241
5. Exkurs: Státní, komunální a soukromá pracovní služba v meziválečném Československu: ideály demokracie versus realita hospodářské krize	257
5.1 Pracovní služba jako téma veřejných intelektuálních diskusí	258
5.2 Státní tábory pracovní pospolitosti	260
5.3 Prapory práce hlavního města Prahy a Brna	268
5.4 Pracovní prapory firmy Baťa	270
5.5 Pracovní služba ve vládních návrzích na sklonku republiky	271
5.6 Komparace pracovní služby státní a komunální se <i>Sudetendeutscher Freiwilliger Arbeitsdienst</i>	273
6. Závěr: Kamarádství sobě, poslušnost veliteli a oběť národu	281
7. Zusammenfassung	297
8. Summary	307
9. Seznam zkratek	316
10. Slovník vybraných pojmů	318
11. Vybrané biogramy	335
12. Prameny a literatura	368

Poděkování

Předkládaná publikace „*Práce šlechtí!*“ *Sudetoněmecká dobrovolná pracovní služba v meziválečném Československu* vznikla za podpory mého zaměstnavatele Národního památkového ústavu a za přispění Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky. Tímto bych chtěla oběma institucím vřele poděkovat, jmenovitě pak PhDr. Dagmar Rýdlové, CSc. Velké poděkování za podnětnou a obětavou spolupráci patří doc. PhDr. Jiřímu Šoušovi, CSc., jehož odborné rady a neocenitelná kritika doprovázely vznik této práce. Jeho zkušenosti s historiografií meziválečných témat a bezbřehé znalosti v oboru mi byly nepostradatelnou badatelskou oporou. Vděčný dík náleží pracovníkům Národního archivu, Národní knihovny České republiky, Státního okresního archivu v České Lípě, Vlastivědného muzea tamtéž a Bayerisches Hauptstaatsarchiv München, zde zejména Ingrid Sauer(ové) za vstřícné poskytnutí pozůstalostních pramenů. Za podnětnou komunikaci ohledně možných pramenů bych ráda poděkovala Dr. Michaelu Jonasovi, Mgr. Jakubu Mamulovi a Mgr. Michalu Rádlovi, za grafickou a technickou podporu Ing. Miloši Kleprlíkovi.

Předmluva – Porozumění dějinnému kontextu

Předkládaná kniha přispívá k porozumění německému obyvatelstvu žijícímu v meziválečném Československu, a to jeho nacionálně profilované části, která během třicátých let 20. století nabývá charakteru majoritního. Pochopení motivací, dynamiky a rozhodovacích procesů jejích činů následně umožňuje lépe proniknout do podstaty kolektivního jednání této části československých Němců. Tématem knihy je „pracovní služba“ jako celosvětově rozšířený prostředek řešení nezaměstnanosti mládeže a mladých dospělých lidí během velké hospodářské krize třicátých let 20. století. Analýza pracovní služby čs. Němců přináší nové poznatky o jejich ideovém prostředí, nacionální¹ praxi a politické kultuře. Nabízí jeden z možných interpretačních klíčů k porozumění jejich stereotypům chování zastřešovanému konstruktem „sudetoněmecké identity“. Nové vhledy do vývoje čs. Němců jsou prezentovány v kontextu vývoje v Německu, které ve třicátých letech 20. století zabředá stále hlouběji do temného a zrádného úskalí nacionálního socialismu, a v kontextu vývoje Henleinova sudetoněmeckého hnutí, jehož vzestup koreluje i s úspěšnou výstavbou pracovních táborů Sudetoněmecké dobrovolné pracovní služby v Československu.

Porozumění analýze pracovní služby coby produktu určité doby, prostoru a společností, rovněž tak jako česko-německému soužití a jeho rozpadu v českých zemích v první polovině 20. století předpokládá znalost a pochopení zásadních fenoménů tzv. „dlouhého devatenáctého století (1789–1914)“ odehrávajících se v habsburské monarchii, resp. ve střední

1 Adjektivum nacionální je používáno jako synonymum k adjektivu národní, přičemž jsou oba výrazy vnímány jako hodnotově neutrální.

Evropě. Industrializace, liberalizace, demokratizace, rozklad feudální sociální stratifikace přecházející ve formování moderní občanské společnosti, utváření kapitalistických vztahů, nových sociálních vazeb včetně kolektivních identit, mezi nimiž převládá identifikace s „národem“, představují rozhodující činitele česko-německého vztahu a klíč k pochopení kořenů a vývoje nacionálního hnutí Němců a Čechů a jejich politických kultur jako výrazného rysu jejich nacionálních identit.

Multietnický prostor střední Evropy v 18. století získával zřetelný německý charakter. Formální německý profil habsburské monarchie spoluutvářel sebevědomí Němců z českých zemí, opírající se o vědomí jejich mocenské role, hospodářské a kulturní převahy a vědomí německé sounáležitosti. Nadřazenost německého jazyka a kultury jako dědictví racionalizačního procesu josefinských reforem v monarchii však na rozhraní 19. a 20. století přestávala být samozřejmostí. Dynamický český konkurent začal na mocenské šachovnici emancipačních hnutí rozehrávat partie, v nichž se Němcům stával přinejmenším rovnocenným partnerem. Konkurenční zápasy na poli hospodářském, sociálním, politickém i kulturním měly končit matem, častěji však končily patem pro oba hlavní nacionálně definované hráče. Hospodářský a kulturní vzestup české nacionální společnosti doprovázený postupným dotvořením úplně sociální struktury společně se zpomalujícím hospodářským rozvojem německojazyčných oblastí sociálně ekonomický náskok Němců redukoval. Spuštěné hospodářské německé relativní opožďování v 19. století se výrazně projeвило během hospodářských krizí ve století dvacátém.²

Demokratizační proces monarchie, snahy vídeňské vlády o řešení nacionálních konfliktů (zpravidla vynucených vypjatostí daných situací) a pozvolný její mocenský úpadek zesilovaly u nacionálně radikálních Němců v českých zemích proces hledání spojenců mimo hranice mocnářství a touhu po uskutečnění velké německé říše, novodobé Sváté říše římské národa německého, do které měly být automaticky začleněny i české země. U takto smýšlející části společnosti se nastartoval proces odcizování vůči Vídni. Vládní kroky k řešení vyhocených nacionálních situací v monarchii byly pranýřovány jako „zrada společné německé věci“. Komplex všenněmeckých idejí s velkoněmeckým jádrem³ přispěl z hlediska

2 Blíže Jitka Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“ *Bund der Deutschen a jeho předchůdci v procesu utváření „sudetoněmecké identity“*, Praha 2013, s. 84–92.

3 Všeněmecké hnutí představovalo radikální podobu německého nacionálního hnutí s radikálním velkoněmečtím a rasově motivovaným antisemitismem formujícím se na sklonku 19. století pod vedením rytíře Georga von Schönerera (1842–1921) a Karla Hermanna Wolfa

dlouhodobého vývoje k odklonu části Němců od mnohonárodnostního konceptu habsburské monarchie a k přijetí zásady „osudového spojení všech Němců“, jehož definování se měnilo společně s definováním identifikačních kritérií německého národa. S akceptací osudového spojení Němců se pojilo i přesvědčení o rozhodující a exkluzivní roli Německa ve středoevropském prostoru. Proti vládnoucímu habsburskému domu však žádná silná opozice nevznikla. Ideje všenněmectví s výraznými autoritativními rysy skomíraly na okraji tehdejšího politického spektra. Avšak jeho občanské variantě v podobě tzv. *völkisch* hnutí⁴, reprezentovaného bezpočtem spolků, korporací a bohaté sítě tisku, se dařilo zakořeňovat jeho styčné body hluboko do mentálního nitra Němců v Předlitavsku. Oslabování exkluzivity německého postavení v českých zemích šlo ruku v ruce s německou nacionální radikalizací, kterou sami aktéři označovali za „obranu“.⁵ Celkově se německé nacionální vědomí během 19. století měnilo od vědomí odlišnosti kultury (zejména jazyka) k vědomí odlišnosti zájmů, sporadicky doplňovanému pod vlivem prvních rasových teorií a sociálního darwinismu vědomím rasové odlišnosti a výjimečnosti.

V období první světové války a po jejím skončení se idea sjednocení s Německem stala elektrizující ideou, kterou bylo možno postavit proti ideji sebeurčení malých národů. Vznik Československa završil český nacionální emancipační proces a zahájil vyhraňovací proces Němců jako národnostní menšiny. Státoprávní východisko Československa postavené na historickém státním právu respektovalo hledisko dlouhodobé existence ekonomicky stabilního celku, ale nedávalo šanci přirozenoprávním požadavkům tamních Němců, resp. německé menšiny, která byla nucena opustit svou hegemonní pozici. Odmítnutí československého státu a začlenění do jeho struktur padlo ze strany celého politického spektra Němců z českých zemí. Dispozice nacionálních postojů Němců v českých zemích po roce 1918, rozšířená o válečný zážitek a zejména o prožitky válečné prohry, mají svůj původ v habsburské monarchii a v historicko-kulturním, hospodářském i politickém napojení na německý prostor.

(1862–1941) v rakouské monarchii. Blíže Jiří Malíř – Pavel Marek a kol.: *Politické strany. Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004, I. díl: období 1861–1938*, Brno 2008, s. 470–475; Sandra Štollová: *Pangermanismus: ideové základy pan-hnutí, historický vývoj a proměna myšlenkového směru v ideologii*, Praha 2016.

4 Srov. heslo *Völkisch* a *völkisch* hnutí v závěrečném slovníku.

5 Srov. fenomén tzv. německých nacionálních „obraných“ spolků, J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“; Jitka Balcarová: Deutsche nationale „Schutzvereine“ in den böhmischen Ländern und der Tschechoslowakei 1880–1945. Begriffsabgrenzung, Klassifizierung und Periodisierung, in *Schutzvereine in Ostmitteleuropa. Vereinswesen, Sprachenkonflikte und Dynamiken nationaler Mobilisierung 1860–1939*, (hg.) Peter Haslinger, Marburg 2009, s. 111–141.

Neochotu stát se v plném slova smyslu loajální složkou nově konstituovaného čs. státu, který by nebyl součástí „velkého Německa“, lze vzhledem k předcházející všenněmecké praxi německonacionálních politiků z českých zemí označit spíše za tradiční postup než za nový programový prvek německonacionální politiky v Československu. Tato závislost na historickém vývoji – *path dependence* – či závislost na „předchozí ušlé cestě“ a způsobu jednání minulých generací již předem vymezovala a umožňovala předpokládat směr a charakter nacionálně definované německé politiky v novém Československu.

Johann Wolfgang Brügel (1905–1986), německý právník a historik s politickou příslušností sociálního demokrata, ve své práci o Česích a Němcích formuloval poválečný stav Němců v novém státě takto: „[...] žádný národ, který jednou třímal v rukou oště vlády, nebo dokonce ovládal jiné, se nesmíří – pokud tomu může bez velkých obětí zabránit – se statusem národa, jemuž náhle vládne někdo jiný, či by to tak aspoň mohlo působit. Z tehdejšího privilegovaného statusu, třeba svou vyšší životní úroveň, nevědomky nebo nechťe profitovali i dělníci a široké lidové masy, kteří ve starém Rakousku neměli přímý podíl na politických právech a nikterak nepatřili k „vládnoucímu národu“. Muset se něčeho takového vzdát vede k pocitu rozladění a nespokojenosti. Avšak i nenacionalistický Němec, který pro sebe privilegia odmítal a zavrhoval je jako amorální, se těžší dokázal nadchnout pro situaci, v níž si musel připadat diskriminován.“⁶ Brügel k tomu dále uvádí obavu německých nacionálů. Byli přesvědčeni o tom, že národ, na který v nadutosti nadřazené rasy shlíželi jako na cosi podřadného, bude s Němci zacházet podle jejich vlastního návodu. Ten ovšem považovali za vhodný pouze pro národy podřadné. Představa, že by tomu mohlo být jinak, nešla německým nacionálům údajně vůbec na rozum.⁷

Nezačlenění a vůbec ztroskotání realizace vize tzv. Německého Rakouska⁸ a počáteční odmítnutí integrace do Československa vyvolal proces hledání zakotvení v nových politicko-mocenských souvislostech. Náhlá ztráta společenské a nacionální prestiže, pocit nestability a chaosu zapříčinily i ztrátu identifikačních a integračních záruk.

6 Johann Wolfgang Brügel: *Češi a Němci 1918–1938*, Praha 2006, s. 95.

7 *Ibid.*, s. 96.

8 Německé Rakousko (*Deutschösterreich*) byl mezinárodně neuznaný státní útvar vyhlášený na konci první světové války, který cílil na spojení předlitavských zemí monarchie s Německem. Jeho součástí se měla stát i území českých zemí, kde podle posledního sčítání lidu tvořilo většinu obyvatelstvo s obcovací řečí (*Umgangssprache*) němčinou. Systém mírových smluv podepsaný po skončení první světové války, konkrétně tzv. Saintgermainská smlouva (10. 9. 1919), toto spojení zakázala.

Pokus o nacionální vymezení vůči sousednímu českému, resp. československému národu a požadavek národního sebeurčení, resp. národní autonomie představovaly projevy hledání identity. Zahrnovaly široké spektrum nacionálních postojů, od agrárních přes křesťansko-sociální, sociálně-demokratické až po agresivní šovinismus a romantizující vypjaté němectví. Hledání identity Němců z českých zemí bylo zastřešeno nabídkou specifického konstruktů kolektivní identity, pro niž se začal užívat a postupem času se vžil název „sudetoněmeckví“ či „sudetští Němci“. Sudetoněmecká identita byla interpretována jako nedílná součást německojazykového kulturního prostoru. Její ideové pilíře a kroky k její implementaci utvářely pro německou společnost v českých zemích charakteristickou atmosféru „trvalého očekávání“ trpělivě toužící po německém sjednocení, po vytvoření tzv. *deutsche Volksgemeinschaft* – německého nacionálního společenství. Tento postoj ve svém důsledku Němcům nedovoloval zcela akceptovat realitu Československa. K podobnému závěru dochází ve své práci o sudetských Němcích Piotr M. Majewski, když uvádí, že spoléhání na intervenci „velkého bratra“ po nástupu Hitlera k moci v roce 1933 neskýtalo možnost dohodnout s Čechy kompromis a že raději rezignovali na občanské svobody a demokracii, než aby takový kompromis v rámci parlamentního zřízení akceptovali.⁹ Současný výzkum nacionální problematiky Němců a Čechů v českých zemích dospěl k obecnému stanovisku,¹⁰ že nacionální radikalizace Němců a jejich inklinace k říši byla staršího data, než byla léta třicátá, a také že podněty této radikalizace a inklinace byly mnohem různorodější povahy s hlubokými kořeny než jen velká hospodářská krize, jak uvádí část předmětné historiografie. V této souvislosti teze předního českého historika česko-německé otázky Václava Kurala, že konec dvacátých let 20. století představoval poslední šanci pro smíření Němců a Čechů v českých zemích, se nepotvrzuje a jeví se jako lichá.¹¹ Hospodářská konjunktura druhé poloviny dvacátých let nacionální rozepře jen dočasně utlumila, německý politický aktivismus se zájmovými průniky u partnerských

9 Piotr M. Majewski: *Sudetští Němci 1848–1948: Dějiny jednoho nacionalismu*, Brno 2015, s. 433–434.

10 J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“; Eduard Kubů – Jiří Šouša: Franz Spina und der deutsche Agrarismus in den böhmischen Ländern der ersten Jahrzehnte des 20. Jahrhunderts, in *Franz Spina (1868–1938): ein Prager Slavist zwischen Universität und politischer Öffentlichkeit*, (hrsg.) Steffen Höhne – Ludger Udolph, Köln – Weimar – Wien 2012, s. 141–168; P. M. Majewski, *Sudetští Němci 1848–1948*.

11 Václav Kural: *Konflikt místo společenství? Češi a Němci v Československém státě (1918–1938)*, Praha 1993, s. 208.

českých, popř. čs. stran programově nikdy neopustil německý nacionální blok a hospodářská krize zafungovala „jen“ jako příhodné dmychadlo dočasně utlumených nacionálních vášní.

Hospodářská krize třicátých let s novou razancí otevřela otázku identity čs. Němců. Ti se jako německá menšina identifikovali se svým „mateřským národem“, sebevědoměji přebírali jeho kulturu, dějiny a s nimi stereotypy a předsudky vnímání. Tyto však musely být konfrontovány s domácími poměry a vlastními ideovými autoritativními zdroji. Identifikační proces – kolektivní označení čs. Němců zpočátku jako „sudetských“, ve třicátých letech jako tzv. *Sudetendeutsche Volksgruppe* – sudetoněmecká etnická skupina tvořící část německého rasově definovaného nacionálního celku, došel svého určitého završení po podpisu Mnichovské dohody. Tehdy byla vytvořena *Reichsgau Sudetenland* – Říšská župa Sudety a čs. Němci byli přijati do říšskoněmeckého svazku jako tzv. *Volksdeutsche* – etničtí Němci.

Sudetoněmecká identita, či chceme-li sudetští Němci, přičemž adjektivum „sudetský“ v sobě nese silné politické konotace na sudetoněmecké hnutí Konrada Henleina (organizačně ukotvené v *Sudetendeutsche Heimatfront* – Sudetoněmecká vlastenecká fronta a *Sudetendeutsche Partei* – Sudetoněmecká strana), se projevovala prostřednictvím specifických prvků politické kultury obecně vlastní německému prostředí a prostřednictvím prvků vycházejících z domácího česko-německého intelektuálního prostředí. Tradiční německé politické myšlení inklinovalo k pojetí společnosti s komunitním duchem, přesvědčené o osudovém a nadlidském poslání Němců ve světovém dění, sympatizující s autoritami a autoritářskými režimy a oddané vložit osud svůj či národa do rukou jednoho muže, hrdiny, vůdce, který se považoval za jistotu „politického spasení“. Po druhé světové válce západoněmecký kancléř (1949–1963) Konrad Adenauer (1876–1967) napsal: „*Nacionální socialismus by se v Německu nemohl nikdy dostat k moci, kdyby u širokých lidových vrstev nenašel půdu připravenou k zasetí moru. Zdůrazňuji, u širokých lidových vrstev. Není pravda, že vinu nesou výlučně vysoké vojenské nebo průmyslové kruhy [...]. Široké vrstvy obyvatel, rolníci, střední vrstvy, dělníci a intelektuálové prostě zaujali nesprávný rozumový postoj.*“¹² Ten nestavěl na ryze nových podnětech, které servírovala Hitlerova nacionálně socialistická propaganda. Stavěl na pevných mentálních strukturách, vytvářených v sociálně psychické sféře s jejími

12 Nicholas Goodrick-Clarke: *Okultní kořeny nacismu. Rakouští a němečtí ariosofisté 1890–1935. Tajné árijské kulty a jejich vliv na nacistickou ideologii*, Praha 1998, s. 8.

složitými jevy a vztahy včetně podvědomých a emocionálních prvků. Bezprostřední sousedství s Německým císařstvím, Výmarskou republikou a následně Hitlerovou Třetí říší¹³ umožňovalo vystavět a rozvíjet obdobné mentální struktury i u Němců v českých zemích. Tímto se mohla utvářet relativně jednotná ideová koncepce německého národa a jednotné složky jeho politické kultury.¹⁴

Výrazně nedemokratický charakter politické kultury čs. Němců byl spoluutvářen nacionálně napjatou až konfrontační atmosférou v zemi. Její páteří bylo negativní vymezování se vůči liberalismu a jeho individualismu, upřednostňující „věčnou“ hodnotu národa. Antidemokratické prvky v mentalitě německého obyvatelstva byly akcelerovány v souvislosti s dopady světové hospodářské krize na jeho ekonomickou a sociální situaci. Tyto okolnosti dokázaly pro své mocenské cíle využít tehdejší politické složky radikálního německého nacionálního hnutí, které na sebe přebíralo podobu nacionálního socialismu. Dovolují si tvrdit, že hospodářská krize byla pouze jedním z hlavních iniciačních činitelů radikalizačního procesu čs. Němců. Mentální stav tehdejšího německého kolektiva jako celku, které sebe samo stavělo do pozice „neprávem potrestaného“, a tudíž do pozice opravňující postavit se proti „vnějším příkořím“ po první světové válce, neskýtal trvalejší mírový vývoj v Evropě, potažmo ve světě a k politicko-vojenskému výstupu mohl být aktivován i jinými podněty než jen krizí a jejími následky. Tyto faktory však v rozmezí několika let zajistily akceleraci takřka okamžitou.

K zakotvení charakteristických znaků politické kultury německé menšiny v ČSR, rovněž i jako sudetoněmecké identity, sloužila rozvětvená síť nacionálních organizací, jejímž jádrem byl trojlístek tzv. nacionálních „obraných“ spolků: *Deutscher Kulturverband* – Německý kulturní svaz, *Bund der Deutschen* – Svaz Němců a *Deutscher Turnverband* – Německý turnerský svaz. Neustávající a gradující nacionálně konfrontační atmosféra v zemi byla převážně jejich dílem. Ostatně i habsburský císař Franz Josef I. zvažoval již v 19. století rozpuštění těchto nacionálních spolků s vědomím, že ony jsou strůjcem a podněcovatelem národnostních rozepří.¹⁵ Svým působením tyto spolky, v prvé řadě nacionální politizací kulturní produkce a výchovně vzdělávacích struktur, profilovaly obsah politické kultury a ve třicátých letech spoluformovaly poměr

13 Pojmem Třetí říše se označuje Německo po nástupu Adolfa Hitlera k moci v roce 1933 (oficiálně od 1. 9. 1933) do konce druhé světové války 1945 (8. 5. 1945 v Evropě).

14 Blíže J. Balcarová: „*Jeden za všechny, všichni za jednoho!*“, s. 54–59.

15 Gustav Adolf von Metnitz: *Die deutsche Nationalbewegung 1871–1933*, Berlin 1939, s. 35.

německého obyvatelstva nejen k politickému systému Československa, nýbrž i sousedního Německa. Do veřejného prostoru dokázaly vnášet a zakotvovat tam určitou nabídku hodnotové orientace. Tento systém hodnot ovlivňoval politické chování značné části německého obyvatelstva. Podporovaly stanoviska, kdy veškeré negativní dopady hospodářsko-sociálních a politických jevů byly připisovány na konto nacionálního českého konkurenta-rivala, reprezentovaného parlamentní demokracií a stranickou pluralitou. Spolky dokázaly pečlivě rozdmýchávat pocit nacionální hrdosti a spolu s permanentním připomínáním nenaplnění nacionálního očekávání, kterého však za určitých podmínek bylo možné dosáhnout, prohlubovaly kolektivní frustraci. Tento přetrvávající stav v německé společnosti poskytoval nacionálnímu neklidu latentní, ale kdykoliv mobilizovatelný potenciál. Ve spolcích postupně kumulovaná a akumulovaná „nacionální síla“ mohla prostřednictvím vhodné hospodářsko-sociální a politicko-mocenské konstelace udeřit takovou silou, jakou ve třicátých letech za spolupůsobení organizačního článku Henleina hnutí nakonec udeřila.

Ačkoli se od otevřené snahy oslabit „německý živel“ v republice, uplatňující se v prvních letech po válce, přešlo již v první polovině dvacátých let k reálnější politice určité spolupráce, bylo, jak uvádějí Jana Macháčová a Jiří Matějček, období dvacátých let příliš krátké, než aby mohly v jediné generaci vzniknout nové postoje a dokonce snad vzájemná důvěra, nebo že by se mohla změnit politická kultura, která se formovala pod vlivem nacionálních třenic 19. století.¹⁶ Jak již bylo uvedeno, konjunktura na konci třetí dekády 20. století nacionální vztahy sice zklidňovala, ale hospodářská krize třicátých let je rychle opět uvedla do konfrontační polohy s enormním destabilizujícím potenciálem pro tehdejší sociálně strádající společnost. Německý průmysl v pohraničí začal upadat a propuštění zaměstnanci neměli vzhledem k nedostatečné kvalifikaci šanci najít nové místo ve stabilnějších, ale specializovanějších průmyslových odvětvích ve vnitrozemí. Přesvědčení o Československu jako „cizím a nepřátelském produktu Versailles“, stavícím na „nesprávných“ liberálních a kapitalistických základech, tak vlivem krize získávalo u větší části čs. Němců na aktuálnosti. Mezinárodní tlak na Československo a expanzivní politika Třetí říše jim poskytovaly naději na splnění nacionálního snu. Tyto aspekty společně s přijetím role „páté kolony“

16 Jana Macháčová – Jiří Matějček: *Sociální pozice národnostních menšin v českých zemích 1918–1938*, Opava 1999, s. 38.

ve svém důsledku neumožňovaly čs. správě udržet původní hrací pole. Hospodářsko-sociální jevy s odrazem v kulturně psychické sféře a s projevy ve sféře politické byly nakonec jednou z hnacích sil nacionální až nacizující radikalizace Němců ve třicátých letech 20. století. Přisvojení totalitního způsobu myšlení a zavržení demokratických hodnot ze strany většiny čs. Němců se plně projevilo v jejich nové roli občanů Třetí říše. Ve své majoritě Hitlerův režim podporovali. Svědčí o tom velikost členské základny *Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei* (Nacionálně socialistická německá strana dělnická, dále jen NSDAP) v Říšské župě Sudety, která byla procentuálně největší v celé Třetí říši. Majewski k této skutečnosti navíc doplňuje existenci slabého protinacistického odboje mezi sudetskými Němci.¹⁷

Život a působení Němců v českých zemích, jak lze usuzovat z předěšlých odstavců, doprovází specifická terminologie, často spjatá s různými myšlenkovými proudy a ideologiemi. Ty nepředstavují žádný statický komplex idejí, nýbrž vyvíjející se proud s rozvětvenými řečišti na straně jedné a vysychajícími potůčky na straně druhé. Složitý historický kontext poskytuje pojmy s mnohoznačnými a měnícími se obsahy pro různá časová období a pro různá sociální prostředí. Nadto jistou komplikaci přináší česko-německý překlad. Některé německé pojmy, ale v zásadě ty klíčové, překladem do českého jazyka ztrácejí na svém významu, čímž se vlastní historická skutečnost spíše zamlžuje, než objasňuje. Tato skutečnost vedla autorku, v některých případech, k používání původních německých termínů. K jejich porozumění slouží jednak detailní analýza částí z nich v hlavním textu, konkrétně těch, které se bezprostředně týkají předmětné problematiky pracovní služby, a jednak slovník vybraných pojmů v závěru knihy, jenž představuje klíčové pojmy v rozsahu lexikálních hesel. Alfabeticky řazené pojmy jsou zde vysvětleny s akcentem na jejich význam v ideologii německého nacionálního socialismu, která je pro téma určující. Některé z pojmů lexikální rozsah zdatelně přesahují. Jedná se např. o pojem sudetoněmecké identity a o pojem nacionálního „obranného“ spolku, který byl aktivním činitelem a médiem sudetoněmecké identity. Pracovní služba tyto dva pojmy propojuje v pevný svazek. Jednak organizačními nositeli pracovní služby byly nacionální „obranné“ spolky, které jí poskytly své

17 P. M. Majewski: *Sudetští Němci 1848–1948*, s. 399.

organizační struktury a tím enormně zvýšily možnosti jejího působení na veřejný prostor. A jednak se pracovní služba stala nositelkou konstruktu sudetoněmecké identity v její maximalistické podobě pro mladou generaci Němců jakožto těch, na kterých stojí, ale i padá budoucnost německého národa. „Bonus“ představoval moment kolektivního vnímání prožitku společenství, solidarity, disciplíny, tvrdé manuální práce aj., který pracovní služba dokázala intenzivně zprostředkovávat a jehož prostřednictvím formovala jednotnou komunitu lidí vyznávajících stejné hodnoty, očekávání a životní postoje.

V souvislosti s problematikou překladů do českého jazyka a ztráty významu některých pojmů musí být v prvé řadě uvedeno slovo *Volk* (národ, lid) v jeho funkci určovacího slova u lexikálních kompozit, kdy může vykazovat význam „nacionální/národní“ a „lidový“. Tuto významovou dvojjednost pojmu nelze v českém jazyce vyjádřit jedním slovem. V dosavadní historiografii se překládá převážně jako „nacionální/národní“, v menší míře pak jako „lidový“. Některé pojmy, např. *Volksbildung*, lze opsat jako „nacionální lidov ýcho va“, některé pojmy, např. *Volksge meinschaft*, lze sice opsat jako „nacionální společenství/pospolitost“, ale vytrácí se z nich onen odkaz na původní atributy národa a jejich zdroje. Konkrétně pojem *Volksge meinschaft* je vzhledem k této skutečnosti a vzhledem k jeho významu v německém nacionálním hnutí a k funkci v nacionálně socialistické ideologii ponecháván převážně v německém jazyce.

Některé německé pojmy nemají v českém jazyce ekvivalent, což je mimo jiné i odrazem odlišného společenského vývoje. Např. pojem *Arbeitsmann* překládat jako „dělník“ nebo „muž práce“ je zavádějící. Pro dělníka existuje v české společnosti jasná představa jedince obstarávajícího své živobytí prací převážně v továrnách, pro „muže práce“ neexistuje žádná představa, neboť takového jedince český jazyk nezná, resp. vývoj české nacionální společnosti takového aktéra ve sledované době nevyprodukoval.¹⁸ I v tomto případě se autorka rozhodla daný pojem ponechat v německém jazyce a pro jeho vysvětlení čtenáři poskytnout jeho zevrubnou charakteristiku.

Ediční poznámka musí být uvedena i vzhledem k praxi užívání česko-německých názvů měst a obcí ležících na území meziválečného Československa. Při jejich první zmínce je daný název uveden jak česky, tak

18 V souvislosti s hospodářskou krizí v Československu vznikaly pracovní tábory na státní, komunální a soukromé úrovni, jejichž účastníka prameny označují za táborníka nebo pracovníka. Tento však nebyl definován v ideologickém rozměru, jako tomu bylo u *Arbeitsmanna* v ideologii nacionálního socialismu. Srov. závěrečný exkurs.

i německy, v dalším textu již jen česky. U organizací (politických stran, spolků, peněžních ústavů aj.) je použit originální název v německém jazyce a v závorce nebo za pomlčkou či lomítkem stojí český překlad, popř. zkratka z německých slov. Dále je v textu tento organizační subjekt označován německy, ev. prostřednictvím dané zkratky.

V publikaci se často používá pojem propaganda a od něho odvozené adjektivum propagandistický a adverbium propagandisticky. Pracovní služba jako sociální fenomén své doby v sobě nesla enormně silný propagandistický potenciál a německý nacionální socialismus jej dokázal efektivně čerpat. Na jedné straně se stala cíleným objektem nacionálně socialistické propagandy, na straně druhé byla i výsledkem této úspěšně aplikované propagandy. V této souvislosti je nutné ozřejmit význam slova propaganda, jehož výzkum s sebou přináší značné množství literatury, ať už se jedná o výzkum historický či zkoumání propagandy v současném medializovaném světě. Definice výrazu ve Slovníku mediální komunikace (2004) vytyčila propagandu jako snahu: „[...]o formování světového názoru, o vytvoření žádoucího skupinového, třídního a celospolečenského vědomí a vzorů jednání. Jde o institucionalizované šíření více či méně systematicky uspořádaných idejí, teorií, názorů, doktrín či celých ideologií (zvl. světónázorových a politických), jejich tendenční vysvětlování, modifikace do podoby přizpůsobené aktuální situaci a přesvědčování lidí o jejich správnosti.“¹⁹

Propaganda je jednou z forem prezentace, ovlivňování a manipulace s veřejným míněním, odlišující se od jiných forem, jako jsou např. agitace, propagace, reklama a osvěta. Zpravidla je vnímána jako rozšiřování demagogických názorů a informací s cílem vyvolání anebo zesílení určitých postojů a jednání mas ovládaných skupinou, která dané mase vládne pomocí určité ideologie. Vysvětlována je jako systematické vytváření společenského ne/vědomí za účelem ovládnutí pod/vědomí mas prostřednictvím systematicky uspořádaných a aplikovaných idejí, teorií, názorů a doktrín. Na základě dosavadního širokého výzkumu propagandy můžeme její definování shrnout následovně: propagandou se záměrně vytvářejí jednostranná prohlášení směrem k masovému publiku; propaganda představuje soubor metod používaných organizovanou skupinou usilující o dosažení aktivní nebo pasivní účasti na svých činnostech od mas jednotlivců; propaganda je úmyslný, systematický pokus o formování vnímání, manipulování poznání a přímého chování vedoucí k podpoře záměru propagandisty; propaganda jako manipulace prostřednictvím

19 Heslo Propaganda, Irena Reifová (ed.): *Slovník mediální komunikace*, Praha 2004, s. 278.

médií v nejširším slova smyslu cílí k dosažení společenské kontroly, a to zejména v kontextu politickém, kdy je spojována s úsilím politických hnutí, organizací a vlád; propaganda jako soustředěná činnost jednotlivců a skupin působí na emoce a myšlení veřejnosti nebo konkrétní cílové skupiny, čímž dochází ke kontrole, řízení, tvorbě, popř. změně sdílených hodnot, postojů, názorů a chování. Výzkum se shoduje v jednom styčném bodě, propaganda směřuje k ovlivňování mínění a postojů člověka.²⁰

Klíčovou roli agitace a propagandy v rámci mocenské cesty německého nacionálního socialismu, jejich mechanismy a manipulativní funkci současná historická věda detailně zpracovává.²¹ V této souvislosti by měla být zdůrazněna ta skutečnost, že úspěšnost jakékoli agitace a propagandy, a v případě Henleinova hnutí a jeho návazných a provázaných struktur lze úspěch ve sledované době konstatovat, se zvyšuje, pokud nečelí výrazným překážkám a navazuje na již existující hodnoty a mentální předpoklady.

20 Blíže Edward Louis Bernays: *Propaganda*, New York 1928; Jacques Ellul: *Propaganda*, New York 1973; Garth Jowett – Victoria O'Donnell: *Propaganda and Persuasion*, Los Angeles 2012; Jozef Ftorek: *Manipulace a propaganda na pozadí současné informační války*, Praha 2017.

21 Srov. např. Peter Longerich: *Nationalsozialistische Propaganda*, in *Deutschland 1933–1945. Neue Studien zur nationalsozialistischen Herrschaft*, (hg.) Karl Dietrich Bracher – Manfred Funke – Hans-Adolf Jacobsen, Bonn 1992, s. 291–314; Ian Kershaw: *Hitlerův mýtus. Obraz a skutečnost ve Třetí říši*, Pohořelice 2009; Jan Boris Uhlíř: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*, Praha 2008; Clifford Tjioek: *Die rhetorische Gestaltung der Wahlkampf- und Zielgruppenwerbung der NSDAP in der Weimarer Republik unter Berücksichtigung der NS-Linken*, Tübingen 1997; *NS-Feiertage in Wochenschauen 1933–1934. Materialien zu einem Filmseminar*, Baden-Württemberg 1990.